

Symmetry of Velayat thought in Shiite mysticism and Barilavi based on Seyyed Haider Amoli and Mohammad Tahir al-Qadri's point of view

Nasrin Pourmoeini¹ | Ali Fathollahi² | Keyumars cheraghi³

1. PhD student, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Literature, Islamic Azad University, Khorramabad Branch, Khorramabad, Iran.
2. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Literature, Islamic Azad University, Khorramabad Branch. Khorramabad. Iran. Email: ali.fathollahi@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Theology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Kermanshah Branch, Kermanshah, Iran.

Article history: Received 02 April 2024;

Received in revised form 03 August 2024;

Accepted 03 August 2024;

Published 23 September 2025

Abstract

Velayat is common to mysticism, which has been specifically studied and researched and has given mystical literature to the system. Among those who have looked at the province, this article has paid attention to the views of Seyyed Haider Amoli on behalf of Shiite Irfan and Muhammad Tahir al-Qadri on behalf of Barilavi Irfan. Because the rich views of these two people have produced very important data and the results of accepting analogies and facts in the domain of the province, which in addition to providing a closer reading of the province, can be considered as the honorable perfection and the unifying principle of the field. link. They strengthen Shia and Sunan This research was carried out with a descriptive method, with the aim of comparing and comparing the points of commonality and possibly differences, and explaining what Is Wilayat in Shia and Barilavi mysticism, emphasizing the thought of two elders, and shows that Wilayat is an inexhaustible matter, and although this Two religious mystics believe in an unseen source for Wilayat and consider Its examples and seal to be common; But with a critical analysis and a narrow view, the source of the province can be distinguished between them.

Keywords: Wilayat, Brilloy, mysticism

1. Introduction

Due to Its importance and many uses in Islamic mysticism, it has a long historyThe meaning of Wilayat in Shiite thought and tradition is related to this saying attributed to the Prophet Kentu Nabi and Adam between water and water (Quoted by Majlesi, 1403, Vol. 16: 402); Because behind the external words and phrases of these narrations, there are also hidden meanings.which is homogenized with the common term Wilayat in Islamic mysticism and gives prominence to two things: one is that the beginning of the matter of Wilayat and Prophethood is the light of Muhammad, and the Messenger of Allah is ahead of other prophets in terms of his existence, and all the prophets are the manifestations of the prophethood of that truth. They are internal, and the other is the tradition of continuation of the matter of guardianship as an unchanging and permanent tradition in the universe. According to what Amoli insists on the evidence, it is the reference of all affairs and true sciences and divine knowledge, as well as formal and business sciences and conventional sciences, both intellectual and narrative, such as: theology, interpretation, eloquence, syntax, The science of jurisprudence, wisdom, and the science of Sufism relate to the guardianship of Ali and his descendants (cf. *ibid.*: 191-188)..And for this reason, in order to understand the Shiite state, their opinions must be examined. Muhammad Tahir al-Qadri considers Imam Ali as a comprehensive whole for science and education,

that the chain of iqtabs, saints, abdals, and the like took the origin of their guardianship from him and are a manifestation of his guardianship (Qadri, 2005: 53-67). Therefore, it is possible to find the features of Shia and Barilavi velayat in these two personalities and make a comparison between their views. Some of the elements and doctrines of Shia mysticism have been manifested and revealed in Barilavi mysticism, the most important of which is the issue of guardianship, and with this description, it has been less concerned by researchers in comparative studies; Therefore, this research provides a good opportunity to develop the subject by providing the necessary information. And it has accelerated the process of research and contemplation in comparative studies about the province and by creating a common perspective through the reading of Shia and Barilavi texts, it has put the main strategy for cultural and religious integration and alignment in front of the readers. This research seeks to answer these questions: What are the commonalities of Seyyed Haider Amoli and Mohammad Tahir al-Qadri's views on the issue of velayat? What is the difference between the opinions of these two mystics regarding the forgery and the origin of Wilayat? Who is the seal of the province for these two Muslim mystics?

1.1. Research method

According to the nature and purpose of the research, this research is of a theoretical type and while using the texts and works of Seyyed Haider Amoli and Mohammad Tahir al-Qadri, by using the descriptive method, the comparison of the concept of velayat and related rulings with these two mystics, in order to find commonalities and differences in their views.

2. Discussion

From Amoli's point of view, Wali is one of the names of God and Wilayat means the rise of a servant to God, in order to walk the path of God's closeness and pay attention to the existential perfection of the people through inner possession of them. Seyyed Haider states that the province of knowledge on the nature, attributes and names of the Holy Prophet is through the inherent way and through the discovery of the spiritual interior and the observation of the nature of divine attributes and actions in manifestations and determinations. He considers Wilayat to be the essence of prophecy and possession of the creation until the establishment of the Day of Resurrection and after that, as much as he has been assigned, according to the truth, the interior and the Inspiration, he occupies the souls and the interior of the creations. Because the guardian is mortal from his soul and remains in the existence of the right and his essence is identical with the right (Amoli, 2015: 242; 2017: 507; 2014: 305).

Tahir al-Qadri divides the province into three types and by introducing these three parts, he introduces the province and related rulings and distinctions. He believes that the Prophet of Islam, in terms of his Inherent comprehensiveness, was the embodiment of the consolidation of all levels of the province and after him, these positions were handed over to other people. According to Qadri, the types of provinces are: a) The spiritual heritage or the spiritual heritage that belongs to the Ahl al-Bayt of the Prophet (PBUH); b) political heritage or apparent patrimony that was entrusted to the Rashidin Caliphs; c) General heritage or religious guardianship given to other companions and subordinates. In this explanation; In the first part; spiritual inheritance and province; In the second part, political inheritance and caliphate are included; And in the latter type, scientific and practical inheritance, guidance and religion are placed⁴

3. Result

Seyyed Haider Amoli and Muhammad Tahir al-Qadri, as two Muslim mystics, did not have much difference of opinion in the basics of provincialism, and their views mainly reached common conclusions, the most important of which is the pivotal role of province and the authority of knowing the guardian and the necessity of obeying him.

At the same time, their attitude towards forgery and the sacred origin of the province are different; Amoli considers the principle of Wilayat to be the result of a noble and noble truth, whose emergence is shaped by Muhammad's light, and all the saints receive the grace of their Wilayat from the hardships of the truth of Muhammad's light, and Qadiri considers Wilayat to be the fruit of Abraham's prayer and its acceptance from God.

From the point of view of Amoli and Qadiri, the existence of a guardian is necessary at any time and in any period. The need to uphold the Sharia and guide the people and preserve the order and consistency of existence are among their reasons. They have established a rational connection between

the rule of grace and the necessity of the existence of a guardian and consider the existence of a guardian and Imam as a necessary guide and guide and his existence as the pole of existence and the creator of the world system as inevitable.

Religious leadership and political leadership for the guardian is one of the coordinates of the mystical foundations of Seyyed Haider Amoli, and on this basis, Seyyed Haider believes in the union between the inner and outer guardianship. From Amoli's point of view, saints and imams are the owners of external and internal guardianship; Therefore, in addition to spiritual perfections, the guardian and imam also have political leadership. While Qadri believes in the separation of these affairs and duties and divides the gradation of leadership of the Ummah into outward, inward, and religious wilayat according to their role and duties in relation to the ummah, and considers inward and spiritual perfection for imams. Takes and considers the political and social leadership of the rightful caliphs as legitimate.

Amoli considers the full legitimacy of the guardian and imam to be from God, while Qadiri considers the legitimacy of the inner guardian to be from God and the legitimacy of the apparent guardian (Caliph) to be chosen and accepted by the people, and it is clear that the latter theory separates the external guardian and the inside rises.

According to Qadri, the inner authority is inexhaustible and the external authority is severable. Amoli considers the guardian as the owner of inner and outer wilayat. From his point of view, there is no end to the province; Although he considers Wali to be an imam and possessing the qualities of a prophet, he has remained silent about the end of political leadership

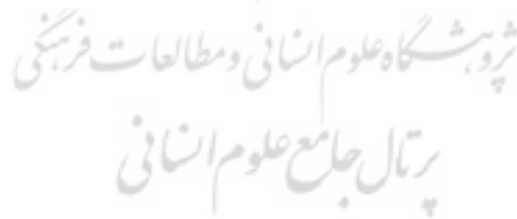
4. References

Holy Quran.

- A group of writers. (2009). **The Encyclopedia of the Modern World of Islam**, edited by John L. Espoustier, translated by Hassan Tarimi and others, Tehran: Marja.
- Afghan, Mowfaq Bashi. (2014). **Brillit Tarikh and Aqedah**, Presented by Mustafa Mohammadi, Maktaba Al-Qalam.
- Ali Akbar. (1995). **Islamic schools in India throughout history and the place of Iranian culture in it**, New Delhi: Cultural Consultancy of the Islamic Republic of Iran.
- Amjadi Azami, M. (1979). **Preface included in Razavi's Fatawi**, Volume 1, no place.
- Amoli, S.H. (1422). **Tafsir al-Muhait al-Azam**, researched by Seyyed Mohsen Mousavi Tabrizi, vol.3, Tehran: Ministry of Islamic Guidance.
- Amoli, S.H. (1973). **my introduction to Nass al-Nusus book**, Tehran: Institute of Iran and France.
- Amoli, S.H. (2008). **Jame al-Asrar**, translated by Seyyed Yusuf Ebrahimian, Tehran: Renaissance.
- Amoli, S.H. (2014). **Asrar al-Sharia**, suspension of Seyyed Mohsen Mousavi Tabrizi, Qom: Noor Ali Noor.
- Amoli, S.H. (2015). **Nass al-Nusus**, translated by Mohammad Reza Jozi, Tehran: Rosenha.
- Aslam Reza, M. (2006). **Hayah al-Imam Ahmadreza**, Bija.
- Barilavi, A.R. (1904). **Hadaiq Bakhshash**, Majlis Al Madinah Ulamiyyah, Karachi.
- Fayoum, Ahmad bin Muhammad. (1414). **Misbah al-Munir fi Gharib Sharia al-Kabir**, vol. 6, Qom: Dar al-Hijra.
- Goharin, S. (1997). **Description of Sufism Terms**, Volume 10, Tehran: Zovar Publishing House.
- Hajviri, Ali bin Othman. (2013). **Kashf al-Mahjub**, Tehran: Soroush.
- Hosni, Abd al-Hay. (1989). **Nazheh al-Masa'i wa al-Nawazir**, vol.8, no place.
- Hosseini Shahroudi, S.M. (2001). **Anthropology from the point of view of Seyed Haider Amoli and Aflotin**, Tahor.
- Ibn Athir, Ali ibn Muhammad. (1988). **Al-Kamil fi al-Tarikh**, vol. 5, Tehran: A'alami
- Ibn Manzoor, M.M. (1995). **Lasan al-Arab**, vol. 15, Beirut: Dar al-Saad.
- Johri, I.H. (1404). **Sahah al-Lagheh**, researched by Ahmad Reza Abdul Ghafoor Attar, Beirut: Dar al-Alam for the Muslims.
- Kolbasi, H. (2008). **came**. Collection of articles of the specialized meeting of comparative studies, by Hossein Kalbasi, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Minhajin, Abdul Sattar. (2012). **Shaykh-ul-Islam Dr. Muhammad Tahir-ul-Qadri**, Faisalabad Minhaj cd5&books.

- Moshir al-Hassan. (1988). **Islamic Movement and Ethnic Tendencies in Indian Colony**, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Naseruddin al-Madani Attari, M.N. (2018). **Hayat Ala Hazrat**, Lahore: Progressiobox.
- Qadri, A.R. (2013). **Imam Ahmad Reza Khan**, research of Anwar al-Baghdadi, India: Center for Islamic Research.
- Qadri, M.T. (2000). **The Truth of Sufism**, Lahore: Minhaj Al-Qur'an Printers.
- Qadri, M.T. (2005). **The Great Slaughter**, Research by Riyaz Hussain Chaudhar and Muhammad Tajuddin Kalami, Lahore: Minhaj Al-Qur'an Printers.
- Qadri, M.T. (2007). **Qul al-Muttabr fi al-Imam al-Mantazhar**, Lahore: Minhaj al-Qur'an.
- Qadri, M.T. (2019). **Saif Al Jali Ali Mankar Velayat Ali**, research by Mohammad Ali Al Qadri; Mohammad Tajuddin Kalami, Lahore: Minhaj Al-Qur'an Printers.
- Qadri, M.T. (Beita). **Noor Mohammadi**, Lahore: Minhaj al-Qur'an.
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad. (1996). **Vocabulary of Quranic Words**, Damascus: Dar al-Qalam.
- Rais al-Sadat, A. (2013). **Aqeedah Shafaat**, Tehran: World Assembly of Approximation of Islamic Religions.
- Sadidi Al-Azhari, M.A. (2001). **Al-Sheikh Ahmad Reza Khan Al-Barilavi**, Hindi and Arabic poets, Lahore: Ashraf Institute.
- Sharaf Qadri, Mohammad Abd al-Hakim, B. Ta.
- Tabari, Mohammad Bin Jarir. (1412). **Tafsir Tabari**, Beirut: Dar al-Marafa.
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar. (2010). **Al-Kashaf**, Volume 1, Tehran: Phoenix.

Cite this article Pourmoeini, N., Fathollahi, A., Cheraghi, K. (2025). Symmetry of Velayat thought in Shiite mysticism and Barilavi based on Seyyed Haider Amoli and Mohammad Tahir al-Qadri's point of view. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(49), 57-78. DOI: [10.22111/jsr.2024.48301.2426](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.48301.2426)

هم‌سنجی اندیشه ولایت در عرفان شیعی و بریلوی بر پایه دیدگاه سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری

نسرین پورمعینی^۱ | علی فتح‌الهی^۲ | کیومرث چراغی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم‌آباد، خرم‌آباد، ایران.

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم‌آباد، خرم‌آباد، ایران. ایمیل: ali.fathollahi@yahoo.com

۳. استادیار گروه الهیات، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

چکیده

ولایت، هویت و هسته مشترک طریقت‌های عرفانی است که در مؤلفه‌های اساسی عرفان مانند اسماء‌الله، حقیقت محمدیه، امامت، خلافت، انسان کامل، قطب، غوث و... به‌طور خاص و گسترده، مورد تأمل و جستار واقع شده و ادبیات عرفانی گسترده‌ای را نظام بخشیده است؛ از این رو، نمی‌توان سخن از ساحت عرفان گفت و ولایت را نادیده گرفت. این نوشتار به دیدگاه سید حیدر آملی به نمایندگی از عرفان شیعی، و محمد طاهر القادری به نمایندگی از عرفان بریلوی توجه نشان داده است؛ زیرا غنای دیدگاه‌های این دو تن، داده‌های پراهمیت و نتایج قیاس‌پذیر و حقایق ثمربخش در حوزه ولایت به بار آورده است که علاوه بر ارائه خوانش نزدیک‌تری از ولایت، می‌تواند به‌عنوان کمال ارجمند و اصل وحدت‌بخش، رشته پیوند تشیع و تسنن را مستحکم سازد. این پژوهش با روش توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، با هدف مقایسه و هم‌سنجی نقاط اشتراک و احیاناً افتراق، و تبیین چیستی ولایت در عرفان شیعی و بریلوی، با تأکید بر اندیشه دو تن از بزرگان انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ولایت، واسطه فیض، موجب قوام هستی، و امری پایان‌ناپذیر است و اگرچه این دو عارف محقق قائل به منع غیبی برای ولایت بوده و مصادیق و خاتم آن را مشترک می‌دانند، با تحلیل نقادانه و نگاه باریکبین می‌توان سرچشمه ولایت نزد آن دو را متمایز کرد.

واژه‌های کلیدی: ولایت، حقیقت محمدیه، عرفان شیعی، عرفان بریلویه، سید حیدر آملی، محمد طاهر القادری.

۱- مقدمه

ولایت به‌دلیل اهمیت و کثرت کاربردش در عرفان اسلامی، سابقه دیرینه یافته است. مراد از ولایت در اندیشه و سنت شیعی، با این سخن منسوب به پیامبر: «کنت نبیاً و آدم بین الماء و الطین» (نقل از مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶: ۴۰۲) ارتباط یافته است؛ زیرا در ورای الفاظ و عبارات ظاهری این روایات، معانی تأویلی و باطنی نیز نهفته است که با اصطلاح رایج ولایت در عرفان اسلامی همگون شده و دو امر را برجستگی می‌بخشد: یکی آنکه سرآغاز امر ولایت و نبوت، نور محمدی است و رسول‌الله از نظر مرتبت وجودی، متقدم بر سایر انبیا است و تمام انبیا، مظاهر نبوت آن حقیقت باطنی‌اند. دیگری، سنت استمرار و تداوم امر ولایت است به‌عنوان سنت لایتغیر و ماندگار در عالم هستی.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۵۷-۷۸.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۴ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: پورمعینی، نسرین؛ فتح‌الهی، علی؛ چراغی، کیومرث. (۱۴۰۴). هم‌سنجی اندیشه ولایت در عرفان شیعی و بریلوی بر پایه دیدگاه سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۵۷-۷۸.

DOI: [10.22111/jsr.2024.48301.2426](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.48301.2426)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© پورمعینی، نسرین؛ فتح‌الهی، علی؛ چراغی، کیومرث.

نقل پیش‌گفته، با حقیقتی سرمدی وفاق دارد که ظهورش با نور محمدی، متجلی و در تجسد عینی و مظروف بشری محمدی، متحقق شده و با ولایت کلیه الهیه سنخیت داشته است. تحقق این اتحاد عمیق میان روح الهی و حقیقت متجسد در قالب محمدی در تکمیل وظیفه الهی، نبوت را به ولایت پیوسته و استوار، رقم زده است؛ زیرا در نگرش عرفانی، نبوت و ولایت هر دو متعلق به یک حقیقت بوده و متناظر به دو اسم ظاهر و باطن حق تعالی هستند. بدین روی، حقیقت محمدیه دو اعتبار دارد: وجه باطنی و وجه ظاهری. وجه ظاهری مخصوص نبوت است و وجه باطنی به ولایت اختصاص دارد. نبوت از آدم آغاز شده و به خاتم آن، یعنی پیامبر اسلام می‌انجامد که مظهر تام نبوت و مبدأ کل و اصل و مرجع جمیع کائنات است و ولایت، اختصاص به علی بن ابیطالب و فرزندان ایشان - به وراثت معنوی - دارد (آملی، ۱۳۹۵: ۱۷۳).

بنابر آنچه آملی با تمسک به شواهد به آن استناد می‌جوید، او مرجع تمام امور و علوم حقیقی و معارف الهی و نیز علوم رسمی و کسبی و علوم متداول اعم از عقلی و نقلی همانند: علم کلام، علم تفسیر، علم فصاحت، علم نحو، علم فقه، حکمت و علم تصوف را به ولایت علی و اولاد ایشان ارتباط می‌دهد (ر.ک همان: ۱۸۸-۱۹۱). بدین سبب برای فهم ولایت شیعی، باید آرای ایشان مورد بررسی قرار گیرد.

محمد طاهر القادری با برشمردن شئون نبوغ‌آمیز امام علی (ع) با اشاره به حدیث «من شهر علم هستم و علی دروازه آن است»، امام علی (ع) را کلیتی جامع برای علوم و معارف می‌انگارد که سلسله اقطاب و اولیا و ابدال و مانند آن، اصل ولایت خود را از آن حضرت گرفته و جلوه‌ای از ولایت ایشان هستند (قادری، ۲۰۰۵: ۵۳-۶۷). بنابراین، می‌توان ویژگی‌های ولایت شیعی و بریلوی را نزد این دو شخصیت یافت و میان آرای آن‌ها قیاسی برقرار کرد.

موضوع ولایت، نزد طاهر القادری با مناسباتی شباهت‌پذیر که با ولایت شیعی پیدا می‌کند، در صورت‌بندی دچار اندکی تغییر شده است؛ زیرا ایشان ریشه ولایت را در دعای حضرت ابراهیم (ع) می‌جوید و آن را به‌عنوان منشأ و آغاز ولایت مطرح می‌کند. بدین ترتیب از نگاه وی اگرچه ولایت، اصلی الهی است و قوامش بر منهج استمرار و ثبات است، شکوفندگی آن، نیایش ابراهیم و اختتام آن، مهدی (ع) است (قادری، ۲۰۱۹: ۶).

۱-۱- بیان مسئله

ولایت، یکی از موضوعات مورد توجه در عرفان اسلامی بوده که هسته مشترک اندیشه‌های عارفان مسلمان است. حضور ولایت در عناصر و مؤلفه‌های عرفانی همانند انسان کامل، حقیقت محمدیه، امامت و خلافت که در عرفان اسلامی کاربرد وسیع و پرتعداد دارد، پیوستگی اندیشه‌های عرفانی و اهمیت آن را قوت بخشیده است. واژه ولایت در قرآن کریم به‌عنوان نخستین منبع الهام عرفان اسلامی مکرر نمود داشته است و بدین جهت، نقطه عزیمت عرفان اسلامی بر مدار ولایت است. موضوع خلق انسان به‌صورت خدا که در عهد عتیق آمده است و نیز موضوع کامل‌بودن انبیا -مانند نوح- حکایت از آشنایی جهان یهودیت و مسیحیت با انسان ایزدی و خداگونه دارد (مایل هروی، ۱۳۶۷: ۱۷۰). در گات‌های اوستا نیز از انسانی با ویژگی‌های قرب به اهورا، پیروی از آشا یا راستی، منش نیک، برخوردار از علم لدنی و ارشاد، یاد می‌شود (حسینی دهشیری، ۱۳۹۱: ۱۲۷).

پاره‌ای از عناصر و آموزه‌های عرفان شیعی، در عرفان بریلوی متجلی و نمایان شده است که مهم‌ترین آن‌ها موضوع ولایت است و با این وصف در مطالعات تطبیقی کمتر مورد توجه پژوهشگران بوده است؛ از این رو، این تحقیق با ارائه اطلاعات لازم، مجال خوبی برای انکشاف موضوع به دست می‌دهد و روند تحقیق و تعمق در مطالعات مقایسه‌ای در باب ولایت را تسریع بخشیده و با ایجاد چشم‌انداز مشترک از طریق خوانش متون شیعی و بریلوی، اصلی راهبردی برای همسازی و همسویی فرهنگی و مذهبی پیش روی خوانندگان نهاده است.

۱-۲- روش و سؤالات تحقیق

با توجه به ماهیت و هدف پژوهش، این تحقیق از نوع نظری بوده و ضمن استفاده از متون و آثار سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری، با بهره‌گیری از روش توصیفی، هم‌سنجی مفهوم ولایت و احکام وابسته به آن را نزد این دو عارف، به منظور پیدا کردن وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه ایشان پی می‌گیرد. تطبیق، شیوه‌ای است که با هدف استخراج وجوه مشترک و متمایز یک پدیده صورت می‌گیرد (کلباسی، ۱۳۸۷: ۸). بدین منظور، این پژوهش به دنبال پاسخ این پرسش‌های اصلی است: اشتراکات دیدگاه سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری در موضوع ولایت کدام است؟ چه تفاوتی میان آرای این دو شخصیت عرفانی، درباره جعل و منشأ ولایت وجود دارد؟ خاتم ولایت نزد این دو عارف مسلمان کیست؟

۱-۳- پیشینه پژوهش

درباره ولایت از نگاه سید حیدر آملی، آثار پرونقی به تألیف رسیده است. با این وجود، اثر خاصی که به جنبه‌های عرفانی نظریه ولایت از دیدگاه قادری یا مقایسه ولایت از منظر محمد طاهر القادری و سید حیدر آملی بپردازد، منتشر و نمایه نشده است و از این جهت، اثر پیش رو در نوع خود جدید بوده و می‌تواند افقی برای جستارهای بعدی، در مقابل پژوهشگران بگشاید.

قادری خود سه کتاب با نام «سیف الجلی علی منکر ولایت علی» (۲۰۱۹)، «القول المعبر فی الامام المنتظر» (۲۰۰۷) و «حب علی کرم الله وجهه الکریم» (۲۰۱۶) نگاشته و در آن‌ها به بیان دیدگاه‌های خود در باب ولایت توجه نشان داده است. هر سه کتاب به زبان اردو بوده و توسط مؤسسه منهج القرآن لاهور پاکستان چاپ شده است.

از آثاری که می‌توان به‌عنوان پیشینه مرتبط با این تحقیق، بدان‌ها اشاره کرد، مقاله «ختم ولایت از دیدگاه ابن عربی و سید حیدر آملی» اثر عبدالرحیم عناقه است که در پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی در زمستان ۱۳۸۸، شماره ۴، به چاپ رسیده است. مقاله دیگر، با عنوان «سید حیدر آملی، تبیین و اثبات ولایت شیعی در عرفان اسلامی»، تألیف غلامعلی مقدم است که در فصلنامه شیعه‌شناسی، شهریور ۱۳۹۹، در شماره ۷۰ به زینت چاپ درآمده و نویسنده در آن به اثبات ولایت شیعی با تکیه بر آرای سید حیدر آملی روی آورده است. مقاله سوم، «جایگاه امامت باطنی از دیدگاه بریلویه» نوشته مهدی فرمانیان و عباس خسروی است که در دوفصلنامه امامت‌پژوهی شماره ۲۶ منتشر شده است. مقاله اخیر ضمن اشاره به عقاید مکتب بریلویه و بزرگان آن، به امامت ولی عصر و زمینه‌های ظهور و شرایط آن از دیدگاه امامیه و بریلویه می‌پردازد. بدین منظور، پس از تحلیل و تبیین به این نتیجه رسیده است که بریلویه همچون شیعه به مهدویت و ظهور اعتقاد دارند. مقاله بعدی، «ولایت از دیدگاه سید حیدر آملی و ملا محسن فیض کاشانی» نام دارد. نویسندگان مقاله، علیرضا ابراهیم و سید ابراهیم میرکاظمی، به بررسی اشتراکات و نقاط افتراق دیدگاه این دو عارف پرداخته‌اند. این مقاله در مجله نامه الهیات شماره ۴۲ در بهار ۱۳۹۷ به چاپ رسیده است. «بررسی اندیشه عرفانی ولایت و مفاهیم وابسته به آن از دیدگاه مکتب بریلویه»، نوشته نسرین پورمعینی، علی فتح‌الهی و کیومرث چراغی، منتشر شده در مجله ادیان و عرفان تطبیقی، در زمستان ۱۴۰۲، دوره ۷، عنوان مقاله‌ای است که نویسندگان به مفهوم عرفانی ولایت و وجوه آن و تبیین خاتم اولیا از منظر بریلویه پرداخته‌اند.

۲- مفهوم‌شناسی

۲-۱- مکتب بریلویه

بریلویه، یکی از جریان‌های عمده مذهبی-سیاسی در شبه‌قاره با گرایشات صوفیانه، در طریقت قادریه و منتسب به مذهب حنفی است که راه یافتن عناصری از عرفان شیعی در میان متصوفه و تأثیرپذیری بریلویه از آن، موجب شده تا از میان مکاتب و فرق اهل تسنن، به لحاظ عقیدتی به شیعه نزدیک‌تر باشد (مشیرالحسن، ۱۳۶۷: ۳۶۳؛ ثبوت، ۱۳۷۴: ۵۸). بریلویه، قائل به

ولایت ائمه دوازده‌گانه شیعه بوده و همین همتایی اساسی در اثر گرایش معنوی آنان به ائمه، موجب شده که عده‌ای آن‌ها را سنی‌های دوازده‌امامی بنامند (دشتی و همکاران، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶۹۳) یا شیعه هندی بخوانند (افغان، ۱۳۹۴: ۴).

بریلویه در اوایل قرن چهاردهم میلادی در شبه‌قاره به ظهور رسید (شرف قادری، بی‌تا: ۳). این مکتب که در واکنش و مخالفت با وهابیت شکل گرفته بود، قلمرو وسیعی از شبه‌قاره شامل هند، پاکستان و بنگلادش را در بر می‌گیرد و در سیستان و بلوچستان و به‌ویژه چابهار و سراوان نیز پیروان بسیاری دارد. مهم‌ترین بخش عقاید ایشان را عقیده وحدت وجود، حاضر و ناظر بودن پیامبر (ص)، ولایت باطنی امامان دوازده‌گانه شیعه و نور محمدی تشکیل می‌دهد.

۲-۲- بنیان‌گذار بریلویه

مؤسس این مکتب، احمد رضا خان بریلوی، ملقب به عبدالمصطفی و اعلی حضرت، یکی از فعالان جنبش احیای اسلام بود که در سال ۱۸۵۶ م، در اواخر دوره سلطنت بهادر شاه دوم، آخرین حاکم مغول از دودمان گورکانی، در خانواده‌ای مشهور به علم و تقوا در شهر بریلی در ایالت اوتار پرادش در شمال هند به دنیا آمد و بدین جهت پیروان او به نام زادگاه رهبرشان، بریلوی خوانده می‌شوند. او تبار افغانی داشت. نسب وی، به قبیله برهیج که در قندهار افغانستان سکونت داشتند می‌رسد که در عهد حکومت مغول از افغانستان به لاهور مهاجرت کردند (قادری، ۲۰۱۳: ۳۰). او فقیه، فیلسوف، ریاضی‌دان، متکلم، صوفی، شاعر و عالم حنفی‌مذهب بود که شجره‌نامه خود را در طریقه قادریه، به معروف کرخی و سپس امام رضا و امامان پیش از ایشان تا امام علی رسانده است (ثبوت، ۱۳۷۴: ۸۷).

احمد رضا خان، دارای تألیفات زیادی است؛ چنان‌که گفته شده در زمینه علوم عقلی و دینی، آثار قلمی متعدد شامل صدها کتاب و رساله بزرگ و کوچک به زبان‌های اردو، عربی و فارسی نوشته است که از میان آن‌ها می‌توان به ملفوظات، حدائق بخشش، الدولة المکیة بالمادة الغیبیة و همچنین خالص الاعتقاد اشاره کرد (حسنی، ۱۹۸۹: ۴۴؛ اسلم رضا، ۲۰۰۶: ۳۴). مؤسس بریلویه، شاعری توانمند بود و اشعاری به زبان اردو، عربی و فارسی سرود (سدیدی الازهری، ۲۰۰۱: ۳۵؛ امجدی اعظمی، ۱۹۷۹: ۸). مجموعه مدیحه‌سرایی و نعت وی به زبان فارسی در کتابی به نام «ارمغان رضا» به زینت چاپ درآمده که در آن به مدح پیامبر اسلام (ص) پرداخته است. او در اشعار خود به غزلیات حافظ و مولانا و عراقی توجه نشان داده است (ثبوت، ۱۳۷۴، ج ۱: ۹۳؛ بریلوی، ۱۹۰۴، ج ۲: ۲). وی در سال ۱۹۲۱ در شهر زادگاه خود بدرود حیات گفت و در همان جا به خاک سپرده شد (المدنی العطار، ۲۰۱۸: ۱۷-۱۸).

۲-۳- محمد طاهر القادری

محمد طاهر القادری، استاد برجسته دانشگاه پنجاب و یکی از پژوهشگران و شخصیت‌های تأثیرگذار بریلویه در عصر حاضر است که مأموریت خود را احیای اسلام و اتحاد ملت‌های مسلمان می‌داند. وی اندیشمند، مفسر، حقوق‌دان، عارف، مبلغ دینی و مصلح اجتماعی است که در جهت بهبود وضعیت حقوق بشر تلاش بسیار کرده است. او در سال ۱۹۵۱ در جهنگ پاکستان زاده شد و در طول حیات و تحصیلات خود از تعالیم صوفیه و عقاید احمد رضا خان بریلوی تأثیر فراوان پذیرفت؛ چنان‌که تحت نفوذ آرای متصوفه، در تألیفات خود، نظرات مؤسس بریلویه را منبع افکار و عقاید خویش قرار داده است (رئیس السادات، ۱۳۹۱: ۱۲). بدین جهت وی را می‌توان نماینده سنت بریلوی در عصر حاضر، و به‌واسطه تلاش برای نمایاندن اندیشه‌های عرفانی با تألیف چهل اثر، احیاگر سنت تصوف نامید (منهاجین، ۲۰۱۲: ۲۹). قادری، صاحب هزار کتاب و مقاله و اثر بلند و کوتاه در زمینه‌های توحید، نبوت، عرفان، تفسیر، سیرت پیامبر، مهدویت و مناقب اهل بیت است.

۲-۴- سید حیدر آملی

سید حیدر آملی، ملقب به رکن‌الدین، یکی از عارفان نامی شیعی است که رسالت خود را پیوند عرفان شیعی و تصوف می‌داند. او سال ۷۱۹ در آمل به دنیا آمد؛ اما از تاریخ دقیق وفات و محل دفن ایشان اطلاع دقیقی در دست نیست. سید حیدر، در طول زندگی سراسر برکت خود، همواره به کسب علم و فضیلت مشغول بود و آن‌چنان که خود می‌گوید، در پی تلاطمات روحی و انکشاف معنوی، در سن سی سالگی راهی مکه شده و در این سفر، انقلاب عظیم روحی‌اش آغاز شد.

سید حیدر، نسب خود را در یکی از آثارش با هجده واسطه به امام سجاد (ع) می‌رساند، در حالی که در جای دیگر، نسبش را با بیست‌ودو واسطه به حضرت علی (ع) رسانده است (آملی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۵۲۷؛ ۱۳۵۲: ۱۴۷). وی یکی از شاخص‌ترین شخصیت‌هایی است که علاوه بر تبیین و شرح نظرات ابن عربی، موضوع ولایت و مصداق حقیقی آن و نیز خاتم آن را براساس آموزه‌های شیعی، در کتاب‌های نص النصوص فی شرح الفصوص، جامع الاسرار و منبع الانوار، انوار الحقیقه و اطوار الطریقه و اسرار الشریعه، تبیین کرده است.

۳- واژه‌شناسی ولایت

۳-۱- معنای لغوی ولایت

اساس استوار هویت عرفان اسلامی، بر پایه شناخت و پذیرش ولایت قرار دارد. این واژه با حضور پراهمیتش در میان مفاهیم قرآنی، تعالی یافته و براساس برداشت‌های مختلف از آن، سلسله بحث‌های چالش‌برانگیز شکل گرفته که نقطه آغازین سرآوردن دو نحلّه شیعه و سنی شده است. بازشناخت کاربرد لغوی ولایت، توانایی شناخت این آموزه را هرچند ساده، فراهم می‌آورد؛ بدین جهت در ادامه مطلب، این امر با تکیه بر آرای لغت‌شناسان صورت می‌گیرد.

«ولی» در لغت به معنای «مددکار» و «متصرف بر کسی» آمده است (گوهرین، ۱۳۷۶، ج ۱۰: ۲۳۷). راغب اصفهانی، درباره واژه «ولایت» می‌نویسد که ولایت به کسر واو، به معنای «نصرت» و به فتح واو، به معنی «تصدی» و «صاحب اختیاری» است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۳: ۵۷۰). زمخشری برای «ولی» دو معنا در نظر می‌گیرد: «نزدیک و پیایی بودن» و «حق تصرف و سرپرستی» (زمخشری، ۱۳۸۹: ۶۴۸). ابن اثیر، واژه «ولی» را با اشاره به حدیث «من کنت مولاه، فهذا علی مولاه»، به معنی «یاور» و «کسی که امری را بر عهده می‌گیرد» آورده است (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۵: ۲۲۷). اسماعیل بن حماد جوهری -صاحب صحاح اللغة- می‌نویسد: هرکس سرپرستی امور یک فردی را بر عهده بگیرد، ولی و سرپرست او است (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۶: ۲۵۲۸).

معنای دیگری که برای این کلمه لحاظ شده است، دیدگاه فیوم است. او ولایت را قرارگرفتن چیزی در کنار چیز دیگر معنا کرده است؛ به گونه‌ای که فاصله یا شیء سومی میان آن دو نباشد. وی می‌گوید از این مفهوم به «قرب و نزدیکی» تعبیر کرده‌اند (رک فیوم، ۱۴۱۴، ج ۶: ۱۴۱). ابن منظور، ولایت را دوستی، نصرت، تصدی و سرپرستی کردن، متابعت و پیروی، معنا کرده است (ابن منظور، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۴۰۷).

۳-۲- معنای اصطلاحی ولایت

گسترده‌گی کاربرد واژه «ولایت»، لزوم ارائه یک تعریف مشخص و روشن از این واژه را هرچند به شیوه کلی، اهمیت و تأکید می‌بخشد؛ تا مشخص شود کدام کاربرد، مورد نظر عرفان است. برخی از کسانی که در واژه «ولایت» تحقیق کرده‌اند، در تفاوت کاربرد آن تأمل کرده‌اند، اما با وجود تعدد معنا، برای آن وجه جامع و واحد معنایی در نظر گرفته‌اند و بدین جهت از آن به عنوان مشترک معنوی و به معنای قیادت و سرپرستی و نیز تصرف در امور دیگران یاد کرده‌اند.

بی‌تردید محققان، عرفان شیعی را از منظر امامت و ولایت، نگریسته و در همان حال تأکید کرده‌اند بدون بهره‌مندی از این اندیشه والا، عرفان شیعی حاصل نمی‌شود، هرچند بر مبنای آموزه‌های نظری و در معنای عام و فراگیر، عرفان و تصوف اسلامی، همان ولایت است. برای نمونه هجویری نه‌تنها ولایت را به مثابه چکاد و فراز تصوف مورد توجه و تأکید قرار داده، بلکه از آن نیز فراتر رفته و تصوف را هم‌پایه ولایت قلمداد کرده است. او می‌نویسد: «و صوفی را نامی است مر کاملان ولایت را، و محققان اولیاء را بدین نام خوانده‌اند...» (هجویری، ۱۳۸۳: ۱۰۰).

ولایت در عرفان شیعی، باطن نبوت است (آملی، ۱۳۹۵: ۱۴۸) و به معنای پیشوایی و تقدم و تفاضل رتبی در مراتب اسماء الهی، و آگاهی از ذات و صفات و اسماء الهی و راهبری دینی و دنیوی خلق، بر پایه تسلیم محض است. ولایت و امامت، مقام ولایت الهی و زعامت مردم و نیز واسطه در امر فیض‌رسانی به عموم است (حسینی شاهرودی، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

استعداد ولایت در پیوند انسان با ملکوت در قوس نزول و صعود، مبتنی بر نقشی است که در واسطه‌گری میان حقیقت مطلق و عالم وجود دارد؛ زیرا در ادبیات عرفانی، حقیقت محض مطلق، ورای تمام ظهورات است و کثرت برخاسته از آن وجود مطلق، از سنخ اسماء الهی و جلوه‌گر آن‌هاست. هریک از اسماء و صفات، بر ویژگی خاصی دلالت دارند و این موضوع موجب تعدد و تکثر اسماء و صفات و بروز و ظهور تعینات و کثرات شده است. درحقیقت تعینات و مظاهر، مرتبه‌ای از مراتب حضرت وجودند که در بازتابش اسماء و صفات الهی در عالم تکوین، از مرتبه احدیت، مدارج و مراتب مختلف را در کل دایره وجود به تدریج می‌پیمایند تا به مظهر جامع اسماء و صفات الهی و نسخه جمیع تجلیات ذات و صفات - یعنی مرتبه ولایت که به‌عنوان واحدی که کل وجود را در خود به‌هم پیوسته دارد- برسند؛ گویی وی آفریده شده تا حقیقت وجود را به ظهور درآورد و خدای یگانه در او خود را به نظاره بنشیند. ابن عربی در این باره می‌گوید: آفریده‌های جهان هستی هریک مظهر اسماء حق‌اند و جامع تمام اسماء، مظهری کلی را می‌طلبد که از نظر جامعیت، متناسب با او باشد و این مظهر جامع و تام، انسان کامل است (نقل از الهامی، ۱۳۹۶: ۳۵).

۴- ولایت از منظر سید حیدر آملی

آنچه با نگاه ظاهری و درک معنای لغوی از این موضوع در کلام آملی شناسایی می‌شود، این است که ایشان بحث از تعدد معنایی واژه «ولی» را فرو گذارده و آن را از ماده «ولی» به معنای اسم فاعل و در لغت به معنای «نزدیکی» در نظر گرفته است و عقیده دارد معنای «دوست» نیز از این کلمه آمده است (آملی، ۱۳۸۷: ۵۲۲). او بسندگی به همین سخن را برای صحت معنای مورد اراده خود کافی دانسته است؛ اگرچه وی در مکتوبات خویش هرآنچه در باب ولایت آورده، توجه و تأکید آن بر «تصرف» و «احاطه‌داشتن» است.

مطالعه آثار سید حیدر بر ما معلوم می‌کند تبیین عرفانی «ولایت» نزد او، صورت تدوین‌یافته اندیشه‌های متصوفه و به‌ویژه محیی‌الدین ابن عربی است. او به‌جای ارائه یک تعریف واحد و یکدست، چشم‌اندازی وسیع و کل‌نگر از ولایت روایت می‌کند که دربرگیرنده شمارش ویژگی‌هایی است برای نیل به هویت تمام‌عیار ولایت، و از این نظر می‌تواند مبنایی دقیق برای دریافت مفهوم فراگیر موضوع باشد. البته باید در نظر داشت ایشان اگرچه با تعاریف متنوع و الفاظ به ظاهر متفاوت به تبیین ولایت پرداخته، این سخنان در عین ویژگی‌شماری و تمایز در بیان و گفتار، دارای سازگاری و قدر مشترک قدرت تصرف در باطن خلق، به‌واسطه حق است. از نگاه وی «ولی»، یکی از نام‌های خداوند است و ولایت، به معنای قیام عبد به خداوند، در جهت پیمودن صراط قرب الهی و توجه‌دادن به استکمال وجودی خلق از طریق تصرف باطنی در ایشان است.

آملی، تأکید می‌کند که نبوت، تصرف در ظاهر مردم است از طریق ابلاغ و تبلیغ و اجرای شریعت. در مقابل، ولایت را تصرف در حقیقت و باطن مردم می‌داند از طریق هدایت معنوی برای قرب که با امحای صفات بشری و استیلای صفات الهی به دست می‌آید؛ و این امر هنگامی تحقق می‌یابد که حق تعالی، مقصود یگانه و منتهای او شود و افکار و اعمال و اخلاق و

اوصاف وی سراسر خداگونه شده، هم خود فانی در ذات حق شود و هم هستی را سراسر در هویت او فانی شده بیند. در نتیجه پرستش عاشقانه و فنای جان و نفس خویش، رواست که محبوب حضرت حق شود و حاصل، آنکه تحت قیمومت و حفاظت خداوند قرار گرفته و خداوند، او را از عصیان مصون کرده و به نهایت کمال و اعلی درجه تمکین رسانده است. سید حیدر، تصریح دارد ولایت، معرفت بر ذات و صفات و اسماء حضرت حق است به طریق ذاتی و از راه کشف و باطن معنوی و مشاهده ذات و صفات و افعال الهی در مظاهر و تعینات. همچنین سید، ولایت را باطن نبوت و تصرف در خلق تا برپایی قیامت و پس از آن می‌داند که بدان اندازه که مأمور شده، بر حسب حقیقت و باطن و الهام در نفوس و باطن خلیق تصرف می‌کند؛ زیرا ولی از نفس خویش فانی، و به وجود حق، باقی، و ذات و هویتش با حق، یکسان شده است (آملی، ۱۳۹۵: ۲۴۲؛ ۱۳۸۷: ۵۰۷؛ ۱۳۹۴: ۳۰۵).

۵- ولایت از نگاه طاهر القادری

برای کسانی که با آثار قادری آشنایی دارند، به‌خوبی روشن است که وی دیدگاه‌های خود در باب ولایت را در آثار متعدد به نگارش درآورده است. اهمیت ولایت نزد او چنان است که ایشان را بر آن می‌دارد تا با تألیف دو کتاب، به‌طور مشخص به تبیین ولایت بپردازد. اثر اول «سیف الجلی علی منکر ولایت علی» و اثر دوم «القول المعتبر فی الامام المنتظر» نام دارد. چنان‌که قادری خود می‌گوید، در نوشتار نخست، از حقیقت فاتح ولایت، یعنی امام علی و مقام بس رفیع ایشان سخن می‌گوید و در نوشتار پسین، از جایگاه والای خاتم ولایت، حضرت مهدی می‌نویسد. در کتاب سیف الجلی علی منکر ولایت علی، پنجاه‌ویک روایت از پیامبر با تحقیق کامل و استخراج صحیح، شناسایی کرده و به اثبات ولایت امام علی پرداخته است تا علاوه بر تثبیت کلام و رفع شبهات، نوعی مصونیت برای نظرات خود پیرامون اثبات ولایت علی فراهم آورد. او خواننده را به این نکته توجه می‌دهد که عدد پنجاه‌ویک، منطبق بر سال‌هایی است که از عمر خویش سپری کرده و تبرک این مقارنه عددی را پیشکش ساحت والای مولا علی قرار می‌دهد (قادری، ۲۰۱۹: ۶).

طاهر القادری، برای ساماندهی تعاریفی که از ولایت ارائه کرده است، در آغاز به معنای لفظی آن روی آورده و دو جنبه اساسی از آن را مورد توجه قرار می‌دهد که با دنبال کردن آن، این فرضیه شایسته تأمل خواهد بود که گفته شود این دو معنا، دیدگاه او را تحت الشعاع قرار داده، و ملاک و معیار اولیه او در تقسیم‌بندی و تدرج ولایت به ولایت ظاهری و ولایت باطنی شده است؛ زیرا او دو معنی عام و کلی از ولایت را افاده کرده که سررشته‌ای برای دریافت معنای اصلی آن به دست می‌دهد. درحقیقت ایشان دو معنی برای واژه «ولایت» پیشنهاد می‌کند که در هر مورد به سازگاری با مفهوم «تصرف» می‌انجامد. بر این اساس از نظر ایشان ولایت دو معنی دارد:

الف) تصرف و تملک

ب) ریاست و امارت (قادری، ۲۰۰۰، ج ۱: ۱۲۱).

قادری، برای هر مورد مثالی می‌آورد تا مطلب را از اجمال به تفصیل درآورد. او می‌گوید هرگاه کودک، صغیر و نابالغ باشد و نتواند عهده‌دار امور و حقوق خود شود، پدر یا پدربزرگش مکلف به سرپرستی امور وی می‌شود و به‌جای کودک، اموال و معاملات او را اداره می‌کند و مثلاً به‌جای او قرارداد می‌بندد. درباره ریاست و امارت نیز این توضیح را می‌دهد که حاکم و پادشاه، امور مردم یک کشور را تصدی و سرپرستی می‌کند.

قادری، به ارتباطی دوسویه میان ولی و مولی علیه توجه کرده است؛ یعنی همان‌گونه که فرد تحت ولایت و قیمومت، امور خود را به ولی واگذار کرده، به همان نسبت ولی، حقوقی بر گردن دارد و آن حفظ منافع کسی است که بر او ولایت دارد. وی محدوده تعریف ولایت را از پسوند و مضاف‌الیه آن مشخص می‌کند و خواننده را به این نکته توجه می‌دهد. همچنین میان انسان و خدا نیز رابطه‌ای متقابل در نظر می‌گیرد؛ بدین ترتیب، الله، ولی عبد است و عبد، ولی الله است. در این صورت

بنده امور زندگی خود را از اراده خود خارج می‌کند و حق تصرف خود را تسلیم خدا می‌سازد و اختیار و اراده خود در تمام امور را به خداوند واگذار می‌کند. پس نشستن و برخاستن و نماز و روزه و عبادت و عزت و آبرو و صحت و بیماری و خواب و بیداری خویش را به خدا می‌سپارد؛ همان‌گونه که قرآن بدان تصریح دارد: «افوض امری الی الله» (غافر، ۴۴)، «قل ان صلاتی و نسکی و محیای و مماتی لله رب العالمین» (انعام، ۱۶۲). و خدا نیز می‌گوید: من عهده‌دار امور بنده خود هستم و تمام امور او را بر عهده گرفتم و حافظ و نگهبان امور او بوده و به امور او رسیدگی می‌کنم (قادری، ۲۰۰۰: ۱۲۲-۱۲۴).

۶- منشأ ولایت

چنان‌که از آثار عرفا برمی‌آید، وجود یک اصل الهی و منشأ ازلی، نزد ایشان از اهمیت بسیاری برخوردار است. عارفان مسلمان برای ولایت، نورانیت و سرشت بنیادین در نظر می‌گیرند. بر این اساس، اولین ظهور و تجلی ذات، به حقیقت محمدیه بوده و پیامبر، رشحه وجودیه ذات متعین است. به بیان عارفان مسلمان، ولایت، امری ازلی است که سرچشمه مشعشع و نقطه آغازین سلسله آن، نور محمدی و حقیقت محمدیه است که پرتو نور آن به شکلی پیوسته از حضرت آدم آغاز و در پیامبران دیگر نمایان شده و متوالیاً و سلسله‌وار از پیامبری به پیامبر دیگر سیر کرده تا به خاتم آنان، محمد (ص)، سپرده شده است. بر این پایه، ولایت، حقیقت متکثر نور محمدی است که مظهر اتم و اکمل جامعیت اسماء و صفات الهی است.

۶-۱- منشأ ولایت از نگاه آملی

آملی در تقارن کامل با نظرات عرفا، ولایت را به اصلی واحد و شأنی نخستین ارجاع می‌دهد و برای اینکه هرچه بیشتر بحث را غنا و رونق ببخشد، به حدیث نبوی «کنت نبیاً و آدم بین الماء و الطین» (نقل از آملی، ۱۳۹۵: ۱۵۲) اشاره کرده و می‌گوید همه مراتب و مقامات اعم از رسول و نبی و ولی و وصی، از آن حقیقت واحد، ظاهر و به او منتهی می‌شوند. از این نظر، پیامبر خاتم، حقیقتی است ازلی، مقدم و ماقبل در خلقت و مؤخر در صورت. آملی می‌نویسد: نبوت، سرچشمه ولایت و مبدأ و مصدر و مرجع و منتهای همه است و تمام حقایق و علوم و مقامات به آن ختم می‌شود و تمام کمالات حاصل برای نبوت، از ازل به حسب باطن و باقی گذاشتن آن تا ابد برای ولایت باقی است (آملی، ۱۳۸۷: ۵۰۸-۵۱۲؛ ۱۳۹۵: ۱۵۶).

۶-۲- منشأ ولایت از نگاه قادری

در برابر آنچه گفته شد، طاهر القادری، متفاوت از عرفا سخن می‌گوید و سرچشمه جوشش فیض ولایت را با اتصال روحی میان ابراهیم و خداوند، بر بنیاد عنصر دعا پیوند می‌دهد. او به استناد آیات قرآن، تصریح می‌دهد که زنجیره بی‌پایان ولایت، سرچشمه در دعای ابراهیم (ع) دارد؛ همان دعایی که حضرت ابراهیم هنگام تعمیر کعبه از خداوند درخواست کرد، که امامت و ختم نبوت را در نسل ایشان قرار دهد و با توجه به مقام معنوی ابراهیم و برخوردارگی از کمال، اراده الهی به اجابت این امر تعلق گرفت و تداوم فیض الهی و اختتام نبوت و آغاز امامت، در سلاله ایشان نهاده شد (قادری، بی‌تا: ۱۲؛ ۲۰۰۵: ۱۹). او با آیات ۱۲۴ و ۱۲۹ بقره، به معرفی منشأ و سنگ بنای ولایت می‌پردازد. به نظر می‌رسد منبع استنادی ایشان، گفتاری از پیامبر باشد که طبری در تفسیر این آیه آورده است. طبری از پیامبر نقل می‌کند که ایشان درباره این آیه فرمودند: من خواسته جد خویش - ابراهیم - هستم (ن.ک طبری، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۰۷).

بر این پایه، پس از ختم نبوت و انسداد باب انبیا، فیض نبوت و شأن هدایت ادامه یافت و شکفتگی شأن ولایت با مشیت الهی و رضایت رسولش در خاندان پیامبر (ص) و با ازدواج علی (ع) و فاطمه (س) صورت گرفت تا استکمال دعای ابراهیم شود (قادری، ۲۰۰۵: ۴۲). قادری، روایتی از رسول‌الله را که طبری در کتاب تفسیر خود آورده، مستند گفتار خویش قرار داده است (ر.ک طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۰: ۱۵۶). بنابراین وضوح الهی‌بودن ازدواج علی و فاطمه در راستای تداوم ولایت در این

روایت به اندازه‌ای است که جایی برای تردید یا انکار باقی نمی‌ماند. بر این اساس، علی ولایتش را از مشکات نبوت نبی گرفته و این اتصال باطنی را با ازدواج با حضرت زهرا، با ارث، به اولاد خویش منتقل می‌سازد.

اگرچه در عرفان اسلامی، سنت تجلی و پرتوافکنی باطن حقیقت محمدیه و اتصال سلسله نبوت و ولایت به نور حقیقه‌الحقائق محمدی - که اولین صورت متجلی حق است - و وجودیافتگی هستی و رجوع حقایق و مظاهر جزئی به ظهور این حقیقت کلیه، استمرار و جریان دارد، طاهر القادری از سر غفلت یا عالمانه از این موضوع چشم‌پوشی کرده است؛ در حالی که با تفحص در آثار بریلویه، مشخص شد در میان آن‌ها آموزه‌ای بنیادین به نام نور محمدی یا حقیقت نوری وجود دارد. براساس این باور، پیامبر، تجلی ذات خدا است و تمام موجودات، ذوات ظلیه و سایه آن نور هستند. درواقع آن‌ها پیامبر را صادر اول و مخلوق نوری می‌دانند که منشأ وجودی کائنات بوده و تمام اشیا، جلوات نور حضرتش هستند.

طاهر القادری خود نیز رساله‌ای کم‌حجم با نام نور محمدی نگاشته و در آن با شواهدی که از روایات ارائه می‌دهد، به اثبات این عقیده می‌پردازد. از جمله این روایات، نقلی از جابر بن عبدالله انصاری از زبان پیامبر (ص) است که پیامبر می‌فرماید: ای جابر! خداوند قبل از همه موجودات، نور پیامبر تو را پدیدار کرد. در آن زمان لوح و قلم و بهشت و دوزخ و فرشتگان و زمین و آسمان و خورشید و ماده و جن و انس هیچ نبود و همه عالم به واسطه این نور آفریده شد. سپس نور پیامبر، ارواح و انوار پیامبران دیگر را پوشاند و همگی به پیامبر اسلام ایمان آوردند (قادری، بی تا: ۵).

با این وصف به‌خوبی مشخص می‌شود که قادری در اصل با این موضوع که حقیقت نوریه محمدیه، اولین مخلوق و نخستین صادر از حق تعالی و منشأ وجودی برای تمام کائنات است، مخالفتی نداشته و بلکه بر آن تأکید می‌ورزد؛ اما در عین حال به‌کارگیری این عقیده برای منشأ وجودی ولایت را فرو نهاده است و در این صورت، نظر ایشان مستحق ایراد است که نمی‌توان نسبت به آن بی‌توجه بود و آن این است که با فرض پذیرش نظر ایشان، ولایت قابل‌تعمیم به پیامبران پیشین نیست و نتیجه اجتناب‌ناپذیر آن، این است که مقام ولایت از پیامبر اسلام آغاز شده و دوازده امام از مشکات ولایت ایشان فیض می‌برند. به بیان دیگر، ولایت به پیامبر اسلام و جانشینان ایشان اختصاص دارد.

اعتبار و ارتباط حضرت زهرا در تجلی و تحقق اراده الهی و تداوم و تسری فیض و روح نبوت، یکی دیگر از اموری است که از سخنان قادری قابل‌استنباط است. از دید او فقدان فرزند ذکور برای پیامبر، با ازدواج حضرت زهرا جبران می‌شود، زیرا بدون فاطمه، ولایت به تأخیر افتاده و فیض نبوت متوقف می‌شد. برای تابش فراگیر نور ولایت در زنجیره فیض دمام الهی، حضرت زهرا شأن پذیرندگی اراده الهی را برای تحقق ولایت و وجه واگذاری فیض نبوت در خاندان رسول‌الله دارد؛ از این رو حضرت زهرا - که وظیفه انتقال ولایت را دارد - در نقشی دووجهی ظاهر می‌شود که یک وجه آن رو به سوی خداوند دارد و وجه دیگرش به جانب خاندان عترت و نبوت است. وجه رو به خدا، فیض را، دریافت می‌کند و وجه رو به خاندان نبوت، فیض ولایت را منتقل می‌سازد. در نتیجه روح و باطن ولایت در وجود ائمه از طریق حضرت زهرا (س) جریان یافت.

۷- انواع ولایت و مصادیق آن از نظر سید حیدر

آملی در تألیفات خود علاوه بر تبیین ولایت، به تقسیم‌بندی و مبانی آن نیز پرداخته است. ایشان برای اینکه مراد خود از ولایت را به‌روشنی بیان کند، چون همیشه کلام را بر محور تثلیث قرار می‌دهد و تفصیل این بحث را با نبوت و رسالت همراه می‌کند؛ زیرا این سه بخش در نتیجه مأخذ و حقیقت مشترک، در وحدت با یکدیگر بوده و نسبت به یکدیگر حکم ظهور و بطون دارند. همان‌گونه که خداوند در قرآن، خود را با وصف ظاهر و باطن معرفی می‌کند، از درون این توصیف، ضرورتاً شأن دووجهی ظهور و بطون تمام وجود ادراک می‌شود؛ زیرا وجود از اصلی ازلی سرچشمه می‌گیرد که هم ظاهر است و هم باطن. بر این اساس حقیقت محمدیه نیز از این قاعده مستثنی نیست و ظاهر و باطنی دارد؛ بعد ظاهری آن، نبوت است که پایان‌یافتنی است و بعد باطنی آن، ولایت است که پایان‌ناافتنی است.

در توصیف کلی، ساحت نبوت و ولایت دارای دو اعتبار است: اطلاق و تقیید یا عام و خاص، که آملی این دو را معادل تشریحی و غیرتشریحی یا ارثی و غیرارثی قرار می‌دهد (آملی، ۱۳۹۵: ۱۵۱). در اینجا برای اغنای نظر مخاطب، انواع ولایت آورده می‌شود.

۷-۱- ولایت مطلقه

ولیّ مقید یا خلیفه، ولایتش را از ولیّ مطلق می‌گیرد و ولایتش کسی و ارثی و عارضی است. به بیان دیگر همان‌گونه که نبوت مطلقه مختص پیامبر اسلام است، به همان ترتیب ولایت مطلقه نیز با وراثت حقیقی مخصوص علی است و پس از ایشان به فرزندان ایشان تا خاتم مقیده -حضرت مهدی- سیر می‌یابد. به گفته سید حیدر، ولایت مطلقه اختصاص به «حقیقت کلیه» حضرت ختمی مرتبت دارد که مظهر آن حضرت علی است. ولایت مقیده اختصاص به «حقیقت جزئی» شهادتیه دارد که مظهر آن حضرت مهدی است که آن را از شجره نبوت رسول‌الله می‌گیرد. ولایت تمام اولیا، جزئی از ولایت مطلقه‌ای است که مختص خاتم اولیا است و بازگشت تمامی انواع نبوت و ولایت، از جهت صوری و معنوی به حقیقت محمدیه بازمی‌گردد.

۷-۲- ولایت مقیده

ولایت مقیده، همان مهدی موعود است که همانند جد خود -حضرت علی- که خاتم ولایت مطلقه است، ایشان خاتم ولایت مقیده است. زیرا جمیع امامان از یک نفس واحده و حقیقت واحد بوده و به سبب مشترک بودن حکم حقیقت و نفس آنها، هر چه برای یکی از آنان محقق شود، بر همه آنان به نحو آتم صدق می‌کند (آملی، ۱۳۸۷: ۵۱۱-۵۰۸؛ ۱۳۹۵: ۱۴۸-۱۵۰؛ ۱۳۹۴: ۲۹۷-۳۰۷).

آملی از منظری دیگر نیز به موضوع پرداخته است. از نگاه ایشان، پس از دوره نبوت، دو مقام، عهده‌دار ایفای وظایف نبی است: خلیفه و امام. خلیفه فردی است که به واسطه شایستگی‌اش جانشین رسول و نبی می‌شود و مکلف به اجرای تمام وظایف و تکالیفی است که نبی عهده‌دار آن بوده است. خلافت، منصوص به نص جلی یا خفی است و به دو گونه تحقق می‌یابد: «خلافت از جانب نبی و رسول» و «خلافت از جانب خداوند»، که نوع اول اختصاص به تصرف در احکام متعلق به شریعت همان نبی است که وی جانشین او است؛ همانند پیامبران بنی اسرائیل که تحت سلطه شریعت یهود و پیرو احکام موسی بودند. خلافت نوع دوم، اختصاص به تصرف در احکام الهی و سامان‌بخشی به اوضاع امت است و اختصاص به رسولان الهی و خلفای سبعة الهی دارد که واضح احکام اثباتی و شریعت بودند؛ یعنی آدم، نوح، ابراهیم، داود، موسی، عیسی علیهم‌السلام و حضرت محمد (ص).

امام، اوج مقامات معنوی و افضل خلائق و جانشین برحق خدا و قائم مقام نبی است و همانند خلیفه به هر آنچه امت بدان نیاز دارد، قیام می‌کند. زیرا به حکم مصلحت و حکمت و لطف الهی، واجب است یک رئیس قدرتمند و توانمند، فرامین شرع را اجرا کند تا جامعه به صلاح و راستی نزدیک شود (آملی، ۱۳۹۵: ۲۴۲-۲۴۳). بنابراین اداره امور امت اعم از قیام به سیاست و اجرای حدود و صیانت از عدالت‌ورزی و هدایت معنوی امت و تصدی تمام امور معنوی و دنیوی مردم، بر عهده امام و ولیّ است و جای تردید نمی‌ماند که از نگاه سید حیدر، ولیّ و امام، دو جنبه ولایت ظاهری (ریاست سیاسی، اجتماعی و حکمرانی) و ولایت باطنی (هدایت معنوی و راهبری روحانی) را با هم داشته و اصالتاً این دو منصب از یکدیگر جدایی ندارند.

۸- ولایت از نظر طاهر القادری

طاهر القادری، به شیوه متفاوت از سید حیدر، برای اطلاعاتی که درباره ولایت می‌دهد، سرفصل مجزا از نبوت ترتیب داده است و ارزشمندی این تفکیک از آن جهت است که جنبه‌های اساسی و احکام نبوت و ولایت کاملاً متمایز و قابل تشخیص

است. ایشان ولایت را به سه نوع تقسیم کرده و سعی می‌کند با معرفی این سه بخش، ولایت، احکام هر بخش و تمایزات مربوط را برشناساند. او معتقد است پیامبر اسلام از حیث جامعیت ذاتی، مظهر تجمیع تمام مراتب ولایت بوده است و پس از ایشان، این مقامات به افراد دیگر واگذار شده است. انواع ولایت از نظر قادری عبارت‌اند از:

الف) میراث روحانی یا ولایت باطنی، که اختصاص به اهل بیت پیامبر (ص) دارد.

ب) میراث سیاسی یا ولایت ظاهری، که به خلفای راشدین سپرده شده است.

ج) میراث عمومی یا ولایت دینی، که به سایر اصحاب و تابعین داده شده است.

در این تبیین، در قسم نخست، وراثت روحانی و ولایت قرار دارد. در قسم دوم، وراثت سیاسی و خلافت نهاده شده و در نوع سوم، وراثت علمی و عملی و هدایت و دیانت قرار گرفته است.

درحقیقت پس از ختم نبوت، برای تسلسل زنجیره‌وار فیض محمدی، سه سرچشمه مستقل پدیدار شد: اولین سرچشمه وراثت معنوی، دومین سرچشمه وراثت سیاسی و سومین سرچشمه ولایت علمی و عملی است که این‌ها در فهم تعیین امتیازات و خصوصیات غالب افراد و گروه‌ها مؤثر افتاده است؛ وگرنه هیچ‌یک از افراد در تقسیمات مذکور به‌طور کامل، خالی از خصوصیات افراد دیگر نبوده، بلکه به نوعی با یکدیگر دارای اشتراکاتی هستند (قادری، ۲۰۱۹: ۸).

۸-۱- مصادیق ولایت

قادری، ولایت و انواع آن را کمالاتی برخاسته از خاتمیت و ارث محمدی می‌نامد و در تعیین مصادیق آن از قول شاه ولی‌الله محدث دهلوی می‌گوید:

دسته اول، کسانی هستند که از مقام قطبیت و عصمت و حکمت و معارف باطنی محمدی برخوردار بودند و این مقام به اهل بیت و خاندان پاک رسول‌الله اختصاص دارد.

دسته دوم، افرادی که قطبیت ظاهری مرتبط با حفظ و نگاهداری ثقلین و ارشاد و هدایت را از سوی پیامبر عهده‌دار بودند و این جایگاه، اختصاص به بزرگان صحابه همچون خلفای راشدین و عشره مبشره دارد (اشاره به حدیث مبشره، که یکی از احادیث مورد وثوق اهل سنت است و در آن، پیامبر به ده تن از صحابه وعده بهشت می‌دهد).

دسته سوم، افرادی بودند که از علم و تقوا و عنایات و ویژگی‌های فردی برخوردار بوده و به نیکی و احسان آراسته بودند؛ همانند حضرت انس (رضی‌الله‌عنه) و حضرت ابوهریره (رضی‌الله‌عنه) و دیگر متأخرین (قادری، ۲۰۱۹: ۸). درحقیقت طاهر القادری با تقسیم ولایت و برجسته‌سازی آن‌ها، تأکید دارد که در قسم اول، اقامه ولایت شده و در نوع دوم، حکومت ایجاد شده و در قسم سوم، هدایت برقرار شده است (همان: ۱۱).

۸-۲- ولایت باطنی

قادری برای ائمه اطهار (ع)، ولایت قدسی و الهی یا ولایت معنوی و متعالی قائل است که نوعی کمال درونی و متکی بر نصب الهی بوده و به عترت سپرده شده است؛ و چون مبدأ جعل، خداوند است، مردم در تعیین آن نقشی ندارند. ولایت باطنی، میراث محمدی و سرچشمه‌ای است که به وسیله آن نه تنها از کمالات معنوی و روحانی اسلام محافظت می‌شود، بلکه در درون امت ولایت و قطبیت و مصلحیت و مجددیت شکوفا می‌شود و امت از طریق این سرچشمه فیض، از روحانیت محمدی بهره‌مند شده است. بنابراین خلافت باطنی، همان جانشینی پیامبر برای حفظ مدارج و معارج روحانی اسلام و فیوضات الهی و ارتباطات باطنی است و با اصلاحگری و احیای خیراندیشی و هدایت معنوی وابستگی و پیوند دارد.

۸-۳- ولایت ظاهری

قادری، خلافت (ولایت ظاهری) را نهادی سیاسی و نوعی قرارداد اجتماعی می‌داند که قدرت و صلاحیتش را از قبول و مشارکت مردم، از طریق آرا یا شورا یا اجماع می‌گیرد. بدین جهت است که انتخاب ارشد خلفای ظاهری، یعنی ابوبکر، با شورا صورت گرفت، اما در انتخاب اولین ولی باطنی، یعنی حضرت علی (ع)، شورا و آرای مردم نقشی نداشت. پذیرفتنی است که گفته شود که قادری با ارائه خوانشی زمینی و بشری از خلافت، سعی در انطباق نظریه خود با فلسفه سیاسی و دموکراسی و تقارن با نظم حاکم بر جوامع بشری دارد.

قادری در بحث از ولایت ظاهری درصدد معرفی خلافت و حاکمیت است؛ زیرا او به ویژگی‌هایی اشاره می‌کند که نمایانگر آرایش خلافت به حیات مادی است. بنابراین منظور از ولایت ظاهری، خلافت و آیین کشورداری و ولایت بر جامعه یا همان زعامت سیاسی و مدیریت امور جامعه اسلامی و حفظ نظام است که به سبب آن، دین اسلام برتری یافت و نفوذ اسلام در عمل تحقق پذیرفت و اقتدار و فتح ممالک میسر شد. قادری می‌گوید: به واسطه این نوع از خلافت، در تاریخ جهان اسلام، حکومت‌ها و دولت‌های گوناگونی به وجود آمد و دین اسلام و دین حق، و رواج احکام آن صورت عمل پذیرفته و شریعت محمدی عملاً به‌عنوان یک نظام جهانی به دنیا معرفی شد (قادری، ۲۰۱۹: ۹-۷).

به نظر می‌رسد نظریه ولایت ظاهری (خلافت) با ابهامی روبه‌رو است؛ زیرا قادری در ساحت کلی، مبدأ جعل ولایت را قدسی و الهی و مرتبط با اجابت دعای ابراهیم دانسته است - که در پیش‌تر در بخشی از این مقاله از نظر گذشت - و حال آنکه در تحلیل ولایت ظاهری یا خلافت، برای آن، عنصر مادی و مبدأ زمینی قائل شده و صلاحیت آن را مشروط به انتخاب مردم قلمداد کرده است که البته مطالعه و بررسی‌های صورت گرفته در آثار قادری، به ایضاح مطلب مددی نرساند و موضوع همچنان مجهول باقی ماند.

۸-۴- تفاوت‌های ولایت باطنی و ظاهری

نظرات قادری از زاویه دیگر به جهت تعیین تفاوت‌های انواع ولایت، قابل مطالعه است (ر.ک قادری، ۲۰۱۹: ۱۰) و آن، این است که خلافت دارای بُعد زمانی بوده و پایان‌پذیر است؛ زیرا اندیشه و رفتار سیاسی و شأن آن، یعنی سامان سیاسی و رسیدگی به امور تقنینی و ریاستی، از امور دنیوی محسوب شده که محدود به بُعد زمانی هستند؛ در حالی که ولایت (خلافت باطنی) از امور معنوی و فرامادی است که به دلیل پایان‌ناپذیری امور باطنی، ختم و محدودیت زمانی ندارد.

از طرف دیگر، خلافت جز با تخت‌نشینی و صدارت سیاسی تأثیرگذار نیست؛ زیرا حاکمیت و صدور احکام اجتماعی و اجرای آن، متکی بر حکومت و قدرت سیاسی است، در حالی که ولایت بدون تخت و سلطنت نیز اثرگذار است. زیرا صاحب ولایت، به هدایت معنوی و باطنی انسان‌ها توجه دارد که نیازمند تخت و پادشاهی نیست.

تمایز دیگر ولایت باطنی و ولایت ظاهری در این است که در ولایت باطنی، حکومت و تصرف ولی، روحانی است و تنها جنبه باطنی و صبغه معنوی و ماهیت روحی دارد و جنبه‌های ظاهری و مادی را در بر نمی‌گیرد. زیرا ولایت، رابطه عشق و اطاعت است و به تصرف در نفوس و جلای قلوب انسان‌ها می‌انجامد و پیوندی عمیق، و رشته‌ای وثیق از الفت و محبت میان خلق و ولی پدید می‌آورد که رو به تعالی و تکامل دارد و ره‌آورد گران‌مایه آن، اعتلا و کمال‌یافتگی بوده و قابل انفکاک از جنبه‌های نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، قضایی و سایر شئون جامعه است. خلیفه مسئول امور مسلمین بوده و خلافت، اقدامی در جهت اجرای قوانین اسلامی و عدالت اجتماعی است، در حالی که ولایت در مسیر استکمال و شکوفایی ظرفیت وجودی انسان‌ها است. از این منظر خلافت به امور مادی محدود می‌شود و دایره ولایت در فراخنای هستی گسترده است. باید توجه داشت که تمایز نهادن میان این دو نوع از خلافت می‌تواند توجه به ابعاد معرفتی ولایت را کم‌فروغ سازد.

۸-۵- خلافت عمومی

خلافت عمومی (قادری، ۲۰۱۹: ۶)، میراث محمدی و منبعی است که معارف اسلام به وسیله آن در میان امت گسترش یافته و در نتیجه آن صفات و سجایای پسندیده صورت عملی به خود گرفته و به واسطه آن، نه تنها از علم و تقوی در امت اسلام پاسداری به عمل آمد، بلکه منجر به ترویج و گسترش اخلاق اسلامی شد. به نظر می‌رسد جوهره نهایی این نوع از خلافت، بر اداره امور اجتماعی، و جنبه‌های بهبود و اصلاح اجتماعی، بر بنیاد اخلاق و صالح بودن رفتار و منش انسان‌ها متمرکز شده است و در این صورت، رویکرد این نوع از خلافت، تلاش برای دستیابی به جامعه‌ای متوازن، از راه بسط اخلاقیات و آداب دینی است.

۹- ضرورت وجود ولی در نظام هستی

در عرفان شیعی، به حکم مقام خلیفه الهی («أَنْتَ جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره، ۳۰)) این بینش مورد توجه و تأکید قرار می‌گیرد که ولی و نایب خدا روی زمین به عنوان فیض رحمانی و قطب الهی، هرگز تزلزل‌پذیر و تعطیل‌بردار نباشد، بلکه به عنوان جلوه‌گر وحدت اجمالی و تفصیلی ذات الهی و صورت برخاسته از اسماء الهی، همواره حضوری ازلی و سرمدی داشته، و تا عالم باقی است، منقطع نشود؛ زیرا حفظ و حمایت و دوام بنیان عالم، بر او نهاده شده است. از سوی دیگر، ولایت، باطن نبوت و از جنس امور معنوی و روحانی است که برخلاف امور صوری و مادی، خاموش‌شونده و پایان‌پذیر نیست. خطوط اصلی ضرورت وجود ولی به عنوان جانشین الهی و پیشوای دینی و رمزگشای اسرار خداوند، با اتکا بر وثاقت منابع روایی و ادله نقلی مبتنی بر نصوص دینی همچون: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء، ۵۹) و ضرورت عقلی نظم اجتماعی جوامع انسانی و مستنبط از سنت عرفانی کشف صورت می‌گیرد. در بحث ضرورت وجود ولایت، اگرچه با دلایل متعدد روبه‌رو هستیم، در ادامه تنها دلایل اندکی که در راستای رسالت این پژوهش قرار دارد، آورده می‌شود.

۹-۱- ضرورت وجود ولی از نگاه آملی

ضروری‌ترین عامل نیاز به وجود ولی، نگاهداشت شریعت و تضمین حفظ آن و رساندن خلق به کمالاتی است که استعداد اعیان ثابت آن‌ها اقتضا دارد. فهم جامع معارف دینی و عمل به آن‌ها، ضامن کمال حیات انسانی است و این امر تنها به واسطه لطفی امکان‌پذیر است که از آستان فیض الهی بر هستی سریان دارد، و جلوه این فیض دما دم، قابلیت دسترسی انسان‌ها به یک رهبری است که راهبرد هدایت معنوی را بر عهده دارد. پس اگرچه تشریح و قانون‌گذاری منقطع‌شونده است، ولایت به حکم اسم ولی، که صفتی الهی و شأنی از شئون ذاتی حق تعالی است (وَهُوَ الْوَكِيلُ الْحَمِيدُ)، غیر منقطع بوده و تا ابد در دنیا و آخرت بر بندگان الهی جاری است. زیرا اگر ولایت نیز همچون رسالت و نبوت منقطع شود، دیگر نامی از اسم باقی «ولی» نخواهد ماند، در حالی که اسماء الهی، لایزال و سرمدی است و به تبع برای بنده او نیز به اعتبار تخلق به صفات الهی باقی است. این معنا در کلام آملی نیز جاری است؛ آنجا که ایشان ولی را یکی از اسماء الهی می‌داند که در تمام ادوار، تقاضای جلوه‌گری و مظهریت می‌کند تا بقا و جاودانگی ولایت را نتیجه بگیرد، هرچند دوره نبوت، انقضا یافته باشد (آملی، ۱۳۹۵: ۱۸۵).

از طرفی نقطه تمرکز آملی، بر سنت تغییرناپذیر خداوند قرار می‌گیرد. چون دین اسلام به عنوان دین برتر، تا قیامت پایدار است و این سنت تخلف‌ناپذیر الهی است، از این رو برای حفظ دین الهی، خلفا و اولیا و ائمه و اقطاب پدید آمدند (همان: ۲۴۴).

آملی برای مدعای اصلی بحث ضرورت وجود ولی، از دلیل دیگری نیز بهره می‌جوید و آن این است که شرور و مقتضیات آن، یعنی فساد و ارتکاب گناه، همیشه در کمین انسان است. پس حفظ انسان‌ها از معاصی و آسیب و برقراری

عدالت اجتماعی، حکم می‌کند که مردم از یک رهبر خردمند برخوردار باشند که ضمن پاسداشت ارزش‌های شریعت، برای راستی آیین و تحکیم مبانی آن بکوشد و رموز پیچیده شریعت را که از نظر مردم مخفی است، روشن و تبیین کند و حدود شرع را اجرا کند تا بشریت به اعتدال و اصلاح گرویده و از فساد و گناه مصون مانده و از شر فتنه و فساد در امان بماند. به هر حال از نظر سید حیدر، حفظ شریعت نقطه شروع ضروری برای نیاز امت به ولی است و براساس آن، انسان که خود استعداد کافی را برای دریافت و استنباط معارف دینی ندارد، با تمسک و تشبث به ولایت، هر لحظه به اطاعت الهی و اعتلای معنوی، نزدیک و از انجام گناهان دور می‌شود.

یکی دیگر از دلایل وجوب ولایت این است که او قطب و مرکز دایره وجود است و مدار و قوام هستی به وجود او وابسته است. دریافت آملی از سخنان محققان و پیشگامان عرفان این است که آیه کریمه «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» (رعد، ۲)، اشاره به ولایت داشته و نظریه انسان کامل را تأیید می‌کند. زیرا حق تعالی ضمن این آیه به ستونی ناپیدا اشاره دارد که از سنخ ستون ظاهری و صوری نیست، بلکه مراد از آن، حقیقت ولایت و انسان کامل است که اگر او نبود، آسمان افراشته نبود و زمین قرار نداشت. افلاک و جمیع عالم وجود، قائم به حقیقت وجود اویند؛ همانند ستون‌های ظاهری که یک ساختمان، متکی و پابرجا بدان است و این بدین معنا است که ولی، مظهر جمال و جلال الهی و قوام‌بخش و نگاه‌دارنده ابدی عالم هستی است که برای تکریم و تقدیر او، حضرت حق، دَوْران و گردش فلک را با انفاس قدسی او به حرکت درآورد (آملی، ۱۳۸۷: ۲۳؛ ۱۳۹۵: ۲۷۳).

۹-۲- ضرورت وجود ولی از نگاه قادری

تقدس‌بخشی و الهی‌بودن ولایت، امری است که قادری به دنبال تبیین آن است. از نگاه وی، براساس قاعده لطف، بر هر نبی مرسلی واجب است برای خود جانشین و وصی در نظر بگیرد و اسرار نبوت و ولایت را بر او برشناساند تا حجت او بر قومش باشد. او در عین حال به آیه «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...» (مائده، ۳) اشاره می‌کند تا قداست و جاودانگی ولایت را استنتاج کند. زیرا اگرچه ولایت، امری پیشین است و در رسول خدا تجلی نخستین دارد، برای ماندگاری، به یک امر الهی نیاز داشت تا آن را برای مردم تبیین و تثبیت کند. بنابراین اعلام جانشینی علی در غدیر خم، یادآوری تداوم امر ولایت باطنی توسط پیامبر اکرم (ص) بود. زیرا اگرچه باب نبوت و رسالت پس از پیامبر برای همیشه بسته شد، تداوم و جوشش فیض نبوت در میان امت اسلام، در قالب جدیدی نمودار شد و راه جدیدی پیش روی انسان‌ها گشوده شد که سنگ بنای ساحت ولایت تا قیامت قرار گرفت (قادری، ۲۰۱۹: ۶).

ضرورت حجت ابدی و هدایت مردم برای رسیدن به کمال، پس از رحلت پیامبر بستگی به ولایت دارد و هیچ دوره‌ای نیست که زمین خالی از حجت الهی باشد. بنابراین خداوند نیز از این امر ضروری فروگذاری نفرموده است. این نگرش با لزوم هدایت و رستگاری و کمال انسان‌ها پیوند دارد و علت نیازمندبودن به امام، تطهیر باطن و نفوس بشر و حفظ و نگاهداشت امت از گناهان و زشتی‌ها است. از این رو، لطف ازلی حق ایجاب می‌کند در تمام ادوار بشری، هادیان و رهبرانی برای رساندن مردم به سعادت و کمال وجود داشته باشند. با توجه به تعریفی که قادری از ولایت ارائه می‌دهد، این نکته دریافت می‌شود که وی ولایت را سلسله‌ای به هم پیوسته می‌شمارد که افزون بر اهل بیت (ع) و صحابه کرام، اولیای الهی نیز به زنجیره ولایت ایشان متصل، و تا برپایی قیامت، از فیض ولایت ایشان بهره‌مند می‌شوند. بر این اساس به دنبال اختتام نبوت، امیر مؤمنان علی (ع) بر اقامه ولایت باطنی، مأمور شد و سپس ولایت در فرزندان ایشان جریان یافت تا به آخرین امام برحق و مرکز ولایت -حضرت مهدی (ع)- ختم شود تا زمین از وجود مصلحان خالی نماند؛ همان‌گونه که قرآن می‌فرماید در روز قیامت از تمام مردم درباره امامشان پرسیده می‌شود (قادری، ۲۰۰۵: ۳۰-۳۱).

بررسی مواردی که قادری به‌عنوان لزوم ولایت ارائه می‌کند، نشان‌دهنده این موضوع است که از دید وی زمین هیچ‌گاه از وجود قطب و غوث خالی نیست و دلیل آن این است که برپایی دنیا نتیجه حضور همیشگی ولایت است و افراستگی فلک و استواری زمین، بدون وجود قطب، پذیرفتنی و ممکن نیست. به این ترتیب در هر دوره‌ای حضور یک قطب که جهان، قائم به اوست، ضروری است، تا این مقام به قطب ولایت و خلیفه عصر کنونی -حضرت مهدی- برسد که پایان ولایت مقدر، حکومت او است (همان: ۱۲).

۱۰- خاتم الاولیاء

۱-۱۰- خاتم الاولیاء از منظر آملی

ولی خاتم، احاطه تام به تمام حقایق و معارف هستی دارد و همه انبیا و اولیا، قطره‌ای از دریای کمالات اویند و به واسطه توفیق در متابعت از او، مأذون و مأمون به دریافت حقایق الهی شده و درگاه قدسی حق را از مشکات خاتم ولایت او شهود می‌کنند. براساس گفته سید حیدر، حضرت مهدی (ع) برای خاتمیت ولایت اولی است؛ زیرا ولی خاتم، در حکم، تابع شریعت خاتم رسولان است. همان‌طور که مهدی (ع) در احکام شرعی، تابع خاتم رسولان است، به همان ترتیب همه پیامبران و اولیا در معارف و علوم حقه سر فرود ایشان هستند؛ زیرا باطن مهدی (عج)، باطن محمد (ص) است و به این جهت شیخ اکبر در تفسیر محیط اعظم گفته است «مهدی، حسنه‌ای از حسنات سید المرسلین است» و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بدان خبر داده است: «ان اسمہ اسمى و کئیته کئیته، فله المقام المحمود». سید حیدر آیه «ان الارض یرثها عباد الصالحون» را گواه بر ولایت امام عصر (عج) می‌گیرد و از ایشان تعبیر به قطب و خاتم می‌کند و کسی جز ایشان را شایسته خاتمیت و ولایت مقیده محمدیه نمی‌داند که در آخرالزمان با مرگ او نظام جهان مختل می‌شود (آملی، ۱۳۹۵: ۲۰۸-۲۱۴؛ ۱۳۸۷: ۵۱۵).

۲-۱۰- خاتم الاولیاء از منظر قادری

از نگاه طاهر القادری، مهدی بر ولایت و خلافت نقطه پایان می‌نهد. همان‌گونه که مولا علی در میان امت مسلمان به مقام فاتح ولایت نائل شده است، سرور ما امام مهدی نیز در امت محمد به جایگاه خاتم ولایت نائل خواهد شد. مهدی، حلقه نهایی تجلی کامل ولایت و هم آخرین خلیفه خدا است. او مرجع تمام اولیای روی زمین است. ذات پاک و بی‌نقص او همه نقش‌های ولایت و خلافت را در خود دارد و با وجود جامع و فراگیر خود، دو وجه ظاهری و باطنی ولایت را که از هم جدا شده بود، یکی خواهد کرد. قادری، با ذکر آیه ۵ سوره نساء به اثبات موضوع می‌پردازد و اشاره می‌کند: منکر امام مهدی، منکر ولایت باطنی و ظاهری است؛ زیرا ایشان تبلور نبوت محمدی است و بدین جهت نام و خلق و خوی او محمدی است که بر مردمان آشکار شود خلافت باطنی و ظاهری، میراث محمدی است و مهدی، وارث و امانت‌دار آن است و به همین دلیل پیامبر اکرم فرموده است: هرکس امام مهدی را تکذیب کند، از دایره دین بیرون رفته و کافر است. پس قبول و تسلیم در برابر ایشان، بر صاحبان ایمان واجب است (قادری، ۲۰۰۷: ۴۷؛ ۲۰۱۹: ۱۶).

جدول ۱- مقایسه دیدگاه سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری در موضوع ولایت

موضوع	دیدگاه سید حیدر آملی	دیدگاه محمد طاهر القادری
منشأ ولایت	حقیقت محمدیه	دعای حضرت ابراهیم (ع)
خاتم ولایت	مهدی (ع)	مهدی (ع)
لزوم وجود ولی	پاسداشت شریعت، رساندن انسان‌ها به کمال، حفظ بقای هستی	پاسداشت شریعت، رساندن انسان‌ها به کمال، حفظ بقای هستی

انواع ولایت	مطلقه، مقیده	ظاهری، باطنی، عمومی
مشروعیت ولایت	از ناحیه خداوند	باطنی از ناحیه خدا، ظاهری از ناحیه مردم
اختیارات ولی	در تمام امور ظاهری و باطنی	تفکیک اختیارات
انقطاع یا دوام ولایت	همیشگی	باطنی لایزال، ظاهری موقت

۱۱- نتیجه‌گیری

رسالت این تحقیق، گزارش دیدگاه سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری در بحث ولایت است. در آنچه گذشت، معلوم شد: ۱- سید حیدر آملی و محمد طاهر القادری علی‌رغم اختلافاتی که در بینش مذهبی دارند، به‌عنوان دو عارف مسلمان، در مبانی ولایت‌شناسی اختلاف نظر چندانی نداشته و دیدگاه‌های آن دو عمدتاً به نتایج مشترک انجامیده است که مهم‌ترین آن، نقش محوری ولایت و حجت‌دانستن ولی و لزوم متابعت از او است. در عین حال نگرش آن دو به جعل و مبدأ قدسی ولایت، متفاوت است. آملی اصل ولایت را ناشی از حقیقتی والا و اصیل می‌داند که ظهورش با نور محمدی شکل می‌گیرد و تمام اولیا فیض ولایت خویش را از مشکات حقیقت نور محمدی می‌گیرند. در مقابل، قادری، ولایت را ثمره دعای ابراهیم و پذیرش آن از ناحیه خدا می‌داند.

۲- یکی از مواردی که آملی و قادری هر دو بر آن تأکید دارند، ضرورت وجود ولی در هر زمان و در هر دوره‌ای است. لزوم پاسداشت شریعت و هدایت خلق و حفظ نظام و قوام هستی، از جمله دلایل ایشان است. درحقیقت، آملی و قادری میان قاعده لطف، و ضرورت وجود ولی، ترابط عقلی قائل شده و وجود ولی و امام را به‌عنوان هادی و راهنما ضروری شمرده و وجود او را به‌عنوان قطب هستی و برپادارنده نظام جهان، اجتناب‌ناپذیر می‌دانند.

۳- این دو عارف محقق در موضوع ختم ولایت، حضرت مهدی را خاتم اولیای الهی می‌دانند.

۴- جانشینی پیامبر در تمام امور معنوی، پیشوایی دینی و رهبری سیاسی برای ولی، یکی از مختصات مبانی عرفانی سید حیدر آملی است و بر همین پایه سید حیدر، قائل به جمع میان ولایت باطنی و ولایت ظاهری است. از نگاه آملی، اولیا و ائمه صاحب ولایت ظاهری و باطنی هستند؛ بنابراین ولی و امام علاوه بر کمالات روحانی، واجد رهبری سیاسی نیز است. در سوی دیگر، قادری، قائل به تفکیک این شئون است و وظایف است و تدرج رهبری امت را بر حسب آنکه در ارتباط با امت چه نقش و وظیفه‌ای دارند، به ولایت ظاهری، باطنی و دینی تقسیم می‌کند و برای ائمه، کمال باطنی و معنوی در نظر گرفته و رهبری سیاسی و اجتماعی خلفای راشدین را مشروع می‌شمارد.

۵- یکی دیگر از موارد قابل توجه، نگاه آن دو به مشروعیت ولایت است. آملی باور دارد که مشروعیت کامل ولی و امام، از ناحیه خداوند است. قادری نیز مشروعیت ولی باطنی را از ناحیه خداوند و مشروعیت ولی ظاهری (خلیفه) را از ناحیه انتخاب و قبول مردم می‌داند و مشخص است که نظریه اخیر، از جداسازی ولایت ظاهری و باطنی برمی‌خیزد.

۶- نزد قادری، ولایت باطنی، پایان‌ناپذیر است، در حالی که ولایت ظاهری، انقطاع‌پذیر است. آملی ولی را صاحب ولایت باطنی و ظاهری می‌داند. از نگاه او ولایت نقطه پایان ندارد. وی با اینکه ولی را امام و دارای شئون پیامبر می‌داند، در برابر پایان‌پذیری رهبری سیاسی، سکوت اختیار کرده است.

۱۲- منابع

قرآن کریم.

- آملی، سید حیدر. (۱۴۲۲). *تفسیر المحيط الاعظم*، تحقیق سید محسن موسوی تبریزی، ج ۳، تهران: چاپ و نشر وزارت ارشاد اسلامی.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۵۲). *المقدمات من کتاب نص النصوص*، تهران: انستیتو ایران و فرانسه.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۸۷). *جامع الاسرار*، ترجمه سید یوسف ابراهیمیان، تهران: رنسانس.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۹۴). *اسرار الشریعه*، تعلیق سید محسن موسوی تبریزی، قم: نور علی نور.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۹۵). *نص النصوص*، ترجمه محمدرضا جوزی، تهران: روزنه.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۶۷). *الکامل فی التاریخ*، ج ۵، تهران: اعلمی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۳۷۴). *لسان العرب*، ج ۱۵، بیروت: دارالصاد.
- اسلم رضا، محمد. (۲۰۰۶). *حیة الامام احمد رضا*. بی‌جا.
- افغان، موفق باشی. (۱۳۹۴). *بریلویت تاریخ و عقیده*، تقدیم مصطفی محمدی، مکتبه القلم.
- المدنی العطاری. محمد ناصرالدین. (۲۰۱۸). *حیات اعلی حضرت*، لاهور: پروگرسو بکس.
- الهامی، فاطمه. (۱۳۹۶). بررسی سیمای انسان کامل در آثار جمالی دهلوی، مطالعات شبه‌قاره، ۹(۳۲): ۳۱-۵۰.
- امجدی اعظمی، مولانا. (۱۹۷۹). *دیباچه مشموله فتاوی رضوی*، ج ۱، بی‌جا.
- بریلوی، احمد رضا خان. (۱۹۰۴). *حدائق بخشش*، مجلس المدینة العلمیة، کراچی.
- ثبوت، علی اکبر. (۱۳۷۴). *مدارس اسلامی در هند در طول تاریخ و جایگاه فرهنگ ایران در آن*، دهلی نو: رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۴). *صحاح اللغة*، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی، عبدالحی. (۱۹۸۹). *نزه المسامع و النواظر*، ج ۸، بی‌جا.
- حسینی دهشیری، افضل السادات. (۱۳۹۱). آیین زرتشت و دلالت‌های تربیتی آن (براساس متن گات‌ها)، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۲(۱): ۱۲۷-۱۴۶.
- حسینی شاهرودی، سید مرتضی. (۱۳۸۱). انسان‌شناسی از دیدگاه سید حیدر آملی و افلوطین. ظهور.
- دشتی، محمد؛ دشتی، مهدی؛ طارمی، حسن. (۱۳۸۸). *دایرةالمعارف جهان نوین اسلام*، ویراستار: جان ل اسپوزتیو، ترجمه حسن طارمی و همکاران، تهران: مرجع.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۳). *مفردات الفاظ قرآن*، دمشق: دارالقلم.
- رئیس السادات، عبدالحسین. (۱۳۹۱). *عقیده شفاعت*، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۸۹). *الکشاف*، ج ۱، تهران: ققنوس.
- سدیدی الازهری، ممتاز احمد. (۲۰۰۱). *الشیخ احمد رضا خان البریلوی الهندی شاعراً عربياً*، لاهور: موسسه اشرف.
- شرف قادری، محمد عبدالحکیم. (بی‌تا). *البریلویه کالتحقیقی و تنفیذی جائزه*، بی‌جا.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). *تفسیر طبری*، بیروت: دار المعرفه.
- فیوم، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). *مصباح المنیر فی غریب شرع الکبیر*، ج ۶، قم: دار الهجرة.

- قادری، احمد رضا. (۲۰۱۳). امام احمد رضا خان، تحقیق انوار البغدادی، هند: مرکز البحوث الاسلامی.
- قادری، محمد طاهر. (۲۰۰۰). حقیقت تصوف، لاهور: منهاج القرآن پرنترز.
- قادری، محمد طاهر. (۲۰۰۵). ذبح عظیم، تحقیق ریاض حسین چودهر و محمد تاج‌الدین کالامی، لاهور: منهاج القرآن پرنترز.
- قادری، محمد طاهر. (۲۰۰۷). القول المعبر فی الامام المنتظر، لاهور: منهاج القرآن.
- قادری، محمد طاهر. (۲۰۱۹). سیف الجلی علی منکر ولایت علی، تحقیق محمد علی القادری و محمد تاج‌الدین کالامی، لاهور: منهاج القرآن پرنترز.
- قادری، محمد طاهر. (بی‌تا). نور محمدی، لاهور: منهاج القرآن.
- کلباسی، حسین. (۱۳۸۷). مجموعه مقالات نشست تخصصی مطالعات تطبیقی، به کوشش حسین کلباسی، بخش درآمد. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گوهرین، صادق. (۱۳۷۶). شرح اصطلاحات تصوف، ج ۱۰، تهران: نشر زوار.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث الاسلامی.
- مشیرالحسن، (۱۳۶۷). جنبش اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند، مشهد: آستان قدس رضوی.
- منهاجین، عبدالستار. (۲۰۱۲). شیخ الاسلام دکتر محمد طاهر القادری، فیصل‌آباد: CDs & Books.
- هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۸۳). کشف المحجوب، تهران: سروش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی